Sanat Yoluyla Panoptikon

Arş. Gör. Dr. Burak Muhammet Gökler

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5035-6756>

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 21.02.2021

Kabul: 20.05.2021

On-line Yayın: 30.06.2021

Anahtar Kelimeler

Panoptikon

Göbeklitepe

Töz

İslam Sanatı

Mimari

Araştırma Makalesi

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49580>

Öz

Yüzyıllar boyunca insanlar kendilerinden üstün bir gücün olduğunu kabul etmiştir. Bu gücü bazen doğada, bazen tanrı veya yarı tanrılarda bazen ise yöneticisinde görerek onların liderliğinde kendilerine bir yön belirlemeye çalışmışlardır. İnsanlık, başlangıcından günümüze kadar farkında olsa da olmasa da gözetim altında kalmıştır. Çünkü her birey kendi elinin altındakini gözetlemektedir.

Gözetim, diğer bir deyişle Panoptikon'un ortaya çıkışı ise 1785 yılında inşa edilen bir hapis haneden gelmektedir. Jeremy ve Samuel Bentham tarafından tasarlanan hapis hanenin inşasıyla birlikte Panoptikon artık iyiden iyiye hissedilmeye başlanmış ve hapis hane dışında diğer yerlere de sıçramıştır. Dairesel planda inşa edilen bu yapı hem plan şemasıyla hem de altında yatan felsefesiyle bütün dünyayı etkilemiştir. Panoptikon günümüzde ise kameralarla, cep telefonlarıyla, tabletlerle, bilgisayarlarla, internet çerezleri (cookies) ve internetle, sosyal medya hesaplarıyla ve daha sayamayacağımız birçok şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bugün insanların birçoğu bunun farkında bile olmayabilirler.

Panoptikon teriminin ve felsefesinin ortaya çıkışından önce insanların nasıl gözetim altında tutulduğu veya gözetlediği ise o çağın teknolojisinde yatmaktadır. Günümüzdeki teknolojinin olmadığı bir toplumda gözetimi gerçekleştirmenin en iyi yolu inancın yansımaları, şehir planlamaları, mimari ve sanatsal eserlerle birlikte gücün hizmetindeki sadık insanlardır.

Devletler tarafından ortaya konulan her eser, devletin gücünün, sanatının bir yansıması ve halkına olan hizmeti gibi görülmüştür. Fakat bu eserler vasıtasıyla gözetim veya panoptikonun gerçekleştiği hiçbir zaman değerlendirilmemiştir. Ancak, "her tüketimde mutlaka bir gözetim" söz konusudur. Bu felsefeden yola çıkılarak, Göbeklitepe başta olmak üzere inşa edilen inanç merkezleriyle, saraylarla, ticaret yapılarıyla birlikte yapı üzerinde kullanılan ve karşılığı olan her bir sembolle, insanların nasıl gözetim altında tutulduğunu değerlendirmeye çalışacağız.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Gökler, B. M. (2021). Sanat Yoluyla Panoptikon. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(85): 461-479.

Panopticon Through Art

Ress. Asst. Dr. Burak Muhammet Gökler

Ataturk University, Institute of Social Sciences, Department of History Art, Erzurum – TURKEY

Article History

Submitted: 21.02.2021

Accepted: 20.05.2021

Published Online: 30.06.2021

Keywords

Göbeklitepe

Panopticon

Töz

Islamic Art

Architectural

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49580>

Abstract

For centuries, people have accepted that there is a superior power than themselves. They saw this power sometimes in nature, sometimes in gods or demi-gods and sometimes in their rulers, and tried to determine a direction under their leadership. Humanity has been under surveillance since its inception until today, whether aware or not. Because each individual is watching what's at his disposal.

The emergence of surveillance, or in other words the Panopticon, comes from a prison built in 1785. With the construction of the prison designed by Jeremy and Samuel Bentham, the Panopticon began to be felt more and spread to other places outside the prison. This structure, which was built in a circular plan, affected the whole world both with its plan schema and its underlying philosophy. The Panopticon is everywhere today, with cameras, mobile phones, tablets, computers, websites (cookies) and the Internet, social media accounts and many other ways that we cannot count. Most people today may not even be aware of this. How people were put under surveillance or watched before the emergence of the term Panopticon and its philosophy lies in the technology of that era. In a society where today's technology did not exist, the best way to carry out surveillance is through the reflections of belief, city planning, architectural and artistic works, and loyal people in the service of power.

Every artefact made available by a government is seen as a reflection of the power and art of that government and its service to the people. However, through artefacts there is no time when oversight or panopticon is realized. Nevertheless, "in every consumption there is an surveillance". Based on this philosophy, how people are kept in under surveillance will be evaluated through each symbol used on the structures of trade buildings, belief centers, especially in Göbeklitepe, and palaces.

GİRİŞ

İlkçağlardan itibaren insanoğlu her zaman kendinden üstün bir gücün olduğunu kabul etmiş ve bu doğrultuda kendilerine yön verecek, yönetecek ve sınırlarını çizerek liderlik edecek bir insana ya da güce ihtiyaç duymuştur. Bu gücü Mısır'da, Yunan'da, Roma'da, Orta Asya'da ve antikçağ uygarlıklarında, Tanrı, tanrılık iddiasında bulunan krallarda ya da Tanrının yeryüzündeki temsilcisinde görmekteyiz ki, bunlar inançlar bağlamında değişiklik gösterebilir. Yunan-Roma'daki imparatorlar, Mısır'da firavunlar, Orta Asya'da kut (Tanrı tarafından hükümdarlığın verilmesi), İslam'da ise peygamberler şeklinde yorumlanabilir. Bu durumda insanlık, bu güçler tarafından her zaman gözetlendiğini hissederek onlara hizmet etmiş ve kurbanlar adanmışlardır.

Yaşanılan dönemin imparatorları veya hükümdarları da sahip oldukları topraklarda halkına güçlerini göstermek ve istedikleri yönde yönlendirmek amacıyla gözetim altında tutmaya çalışmışlardır. Gözetimi gerçekleştirmenin en iyi yolu ise sanatsal eserlerdir. Çünkü her dönemin kendine ait teknolojisi ve yaşam şartları vardır. Yöneticiler de dönemin şartlarını göz önünde tutarak bunu gerçekleştirmişlerdir (Çoban 2009, 1).

Sanatsal eserler ortaya konulurken amaç sadece devletin gücünü göstermek, tanrıya veya inançlara hizmet etmek, halkın ihtiyaçlarını karşılamak, onların içsel duygularına tercüman olmak, insanları eğlendirmek ve yaşamlarına anlam katmak için ya da sanatsal eseri ortaya koyan kişinin zevkleri ya da inançları bazında olmamalıdır. Başta inançsal duyguların yanı sıra kurulan şehirlerle, yollarla, ibadet merkezleriyle, ticaret ve eğlence yerleriyle, insanların nereye gideceğine, nerede yaşayacağına, nerede eğleneceğine, nerede ibadet edeceğini etkileyebilir, yönlendirebilir ve bu sayede gözetim altında tutabilirsiniz.

Geçmişten günümüze kadar insanlar bunun farkında olsa da olmasa da aslında sanatsal faaliyetler ile yönlendirilmekte ve gözetilmektedir. Çünkü *"her tüketimde mutlaka bir gözetim söz konusudur"* (Ritzer 2011, 122). XVIII. yüzyıldan sonra yaygınlaşmaya başlayan gözetimin (Sönmez 2016, 263) (Panoptikon) nasıl gerçekleştirildiğini anlamak için önce panoptikonun anlamına ve ortaya çıkışı değerlendirilmelidir.

Panoptikon terimi, **"pan"** ve **"opticon"** olarak iki farklı kelimenin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. *Pan* kelimesi *"bütün"* kavramını ifade ederken *opticon* *"gözlemlemek"* anlamını taşımaktadır. Bu iki kelimenin birleşmesiyle *"Bütünü Gözetlemek"* veya *"Bütünü Gözlemlemek"* anlamı meydana gelmektedir. Terim, ilk olarak 1785 yılında inşa edilen hapishanenin ismi olarak karşımıza çıkmaktadır (Özdel 2012, 23). İki kardeş olan Samuel ve Jeremy¹ Bentham tarafından tasarlanan bu yapı, dönemin kontrolden çıkmış olan halkını gözetim altında tutmak için yapılmıştır (Furlong 2015, 136).

Panoptikon Hapishanesi, merkeze yerleştirilmiş olan gözetleme kulesinin etrafında yuvarlak (rotond) planlı olarak tasarlanmıştır. Kulenin etrafını çevreleyen her hücre bir mahkûmun kalabileceği şekilde bölümlenmiş ve diğer hücrelerle arasına duvar çekilerek insanlar arasındaki iletişim koparılmıştır. Bununla birlikte hücrelerde iki pencere açıklığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, dışarı açılan bir pencere olup ışıktan faydalanarak hücredeki mahkûmun daha net görülmesi için, diğer açıklık ise kuleye bakan penceredir ki, bu da gözetleyen kişinin hücreyi görebilmesini sağlamaktadır. Kulenin tasarımı ise içerisinde bulunan gözetleyicinin görünemeyeceği şekilde yapılmış olmasıdır. Böylelikle mahkûmlar kulede birinin varlığından haberdar olmamakla birlikte sürekli gözetlendiği hissi empoze edilecektir (King 2001, 40-50). **(Çizim 1-2).**

Jeremy plan şemasının temel noktasını ve avantajlarını mektuplarında; *"Binanın genel biçimine gelince, birçok amaç için en kullanışlı olan dairesel plandır, ancak bu, tek önemli şart değildir. Bununla birlikte*

¹ Jeremy ve Samuel Bentham'ın biyografisi için bkz: Ross Harrison, *Jeremy Bentham*, Britannica, Samuel Bentham.

göreceğimiz gibi, hem tüm biçimler için mükemmel bir görüş sağlayan hem de aynı boyuttaki sayısız blok için aynı görüşü sağlayan sadece dairesel biçimdir. Bu gözetmenin konumunu değiştirmeden tüm mahkûmları ve aynı anda yine konumunu çok fazla değiştirmeden mahkûmların yarısını da aynı mükemmel şekilde gözetleyeceği bir yer sağlar. Ve burada en önemli olan şey, mümkün olan en geniş zaman diliminde, her bir kişinin gerçekten gözetim altında tutulmasıdır” şeklinde ifade etmektedir (Bentham 2008, 23-24). Dairesel olmayan şemaların kör noktalar oluşturacağını ve ne kadar kalın duvarlara sahip olursa olsun güvenlik zafiyeti vereceğini söyleyen Jeremy, dairesel planda en ince duvarların yeterli olacağını, ayrıca bu şemanın hastanelere, okullara, fabrikalara, ıslah evlerine, tımarhanelere ve birçok kamu binalarına uygulanabileceğinden bahsetmektedir (Bentham 2008, 25-29). Jeremy’ in bu düşüncesini Michel Foucault destekler bir şekilde “Hapishanenin Doğuşu” adlı kitabında, gözetimin diğer kurumlarına aktarıldığını, iktidar bakışının kurumsal mekanizmaların merkezinde bulunduğunu vurgulamaktadır. Aslında panoptikon anlayışta gözetimi yapan kişinin de iktidar tarafından gözetlendiğini yani bunun bir zincir halkası şeklinde tepe noktaya kadar uzandığını anlatmaktadır (Foucault 2017, 301-303).

İşleyişi mükemmel olan mimari yapının planın şemasının kaynağını ise Versailles Sarayı’nın bahçesinde yatmaktadır. “Hayvanat bahçesinin merkezinde sekiz kenarlı bir pavilyon vardır, bunun birinci katında yalnızca kralın salonu bulunmaktadır; burası geniş pencerelerden yedi kafese bakmaktadır, bu kafeslere çeşitli hayvan türleri kapatılmıştır”². Buradan hareketle kralın yerini gözetleyici, hayvanların yerini ise mahkûmlar almıştır (Foucault 2017, 299-300).

Versailles Sarayı’nın dışında Panoptikon Hapishanesine ve altında yatan felsefeye kaynak oluşturacak birçok mimari ve sanatsal eser bulunmaktadır. Bunları değerlendirmek hem Sanat Tarihi hem de panoptikon açısından değerli olacaktır.

Gözetim, insanların inanç merkezlerinden başlayarak yaşantısının pek çok alanında görülmektedir. Anadolu toprakları içerisinde yer alan en eski inanç merkezi olan Şanlıurfa Göbekli Tepe’nin (Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe 2007, 26) plan şeması oldukça dikkat çekicidir. Bu inanç merkezine hem farklı bir bakış açısı getirmek hem de panoptik bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Günümüzden 12.000 (M.Ö. 10. Yüzyıl) yıl öncesine tarihlendirilen Göbekli Tepe (Schmidt, Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavation with a special focus on sculptures and high relief 2010, 240) sonsuzluğun, bütünlüğün ve evrenin simgesi olan (Cirlot 1971, 123) dairesel plan şemasında inşa edilmiştir (Çizim 3). Bu form tapındaki kayalar üzerinde de daire sembolüne rastlanmaktadır (Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe 2007, 150). Bu şemayı Göbekli Tepe’den sonra Stonehenge’de (Schimmel 2000, 265), Roma tapınaklarında ve Hindistan’da Khasiler kabilesine ait büyük dikme taşlarla çevrili dairesel kült yapılarında da karşılaşılmaktadır (Eliade 2005, 262). Ancak dairesel planda inşa edilmesinin nedeni arasında simgesel anlamının yanı sıra tapınak merkezini, iki farklı başlıkta değerlendirmek yerinde olacaktır. Bunlardan birincisi, plan şemasının avantajları, ikincisi ise buranın bir tapınak/kült merkezi olmasıdır.

Dairesel planın en büyük avantajı yukarıda da belirtildiği üzere sağlam ve korunması en kolay şemadır. Kesin olarak verileri bulunmasa da Schmidt, kule olarak kullanıldığı ihtimaline de değinmektedir (Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe 2007, 132). Bir ihtimal dâhilinde de olsa gözetimin birinci aşamasını oluşturmaktadır.

İkinci avantaj, dairesel alan içerisinde konumlandırmaları, görüş açılarını ve iç bölümü iyi organize edebilir, kontrolü kolaylaştırabilirsiniz. Bunu destekleyecek önemli bulgulardan birisi, taşlar üzerine işlenen hayvan figürlerinin, özellikle çoğu yırtıcı olanların (alttan yukarı ve üstten aşağı bakanlar hariç) başlarının aynı yöne doğru işlenmeleri, hatta 38. dikilitaş üzerine işlenen figürlerin

² Bentham döneminde hayvanat bahçesi yok olmuştur.

hepsinin orta yöne doğru bakar vaziyette verilmesidir (Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe 2007, 155). Bu şekilde yerleştirilmesinin nedeni yapının korunmasını sağlamak ve hayvanlar sayesinde gözetimi gerçekleştirmek veya buraya giren kişilere gözetildiği hissini verilmek istenmesi olabilir. Bunu kare bir planda uygulamak mümkün görünmemektedir. Kare veya dikdörtgen bir formun köşeleri, düz duvarlarına bir figürün merkeze bakar şekilde yerleştirilmesi oldukça zordur.

K. Schmidt, Göbeklitepe'nin bir kült merkezi olduğunu, dirilerin değil ölülerin yerini temsil ettiğini söylemektedir (Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe 2007, 145). Göbeklitepe'nin bir kült merkezi olması ayrıca panoptik değerlendirmemiz ikinci bölümü için önemlidir.

"Kült" kelimesi ilk XVII. yüzyılın başlarında kullanılmış, Latince "cultus" (ibadet) anlamında olup buradan da Fransızca "culte" kelimesinden İngilizce'ye geçmiş, ibadet eylemi, tapınan yer veya dini törenler için kullanılan bir kelime olmuştur (merriam-webster 2017). Kültü uygulayan, yöneten ve yön veren bir yönetici bulunmaktadır. Ayrıca kült için belirli ritüeller ve araçlar vardır (Tezcan 1996, 120). Bu bağlamda, Göbekli Tepe kutsal bir alandır ve tanrının gözetiminin bariz bir şekilde hissedildiği yerdir. Tanrının gözetimindeki bir mekân olması, oraya özen gösterilmesini, inanca göre içerisine çeşitli figürlerin ve onu temsil eden simgelerin konulması gerektiği anlamını ortaya çıkarmaktadır. Temsil eden her figür/obje ise orada bulunanları gözetken birer unsurdur. Bunu destekleyecek en önemli bulgu ise taşlar ve üzerine işlenen, konumlandırmalarıyla göze çarpan hayvanlardır. Çünkü tapınakta bulunan bazı figürler, insanların dönemsel inançları doğrultusunda tanrıları sembolize ettiği düşünülmektedir. Örneğin bunlardan tilki, Babil ve Sümer inançlarında yeryüzünü yöneten baş tanrı Enlil'in simgesidir (Özalp 2016, 68). Bunun dışında turna, Bereket Tanrıçası Demeter'in kutsal hayvanıdır. Ayrıca yılan motifi koruyuculuğu simgelemektedir. (Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe 2007, 217-220) (Foto 1).

Gözetimin diğer önemli göstergesi ise girişte bulunan ve yapıyı korumakla görevli olduğunu belirtilen aslanlı kapıdır (Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe 2007, 143-144). Aslanlı kapı, Göbeklitepe dışında, Iştar ve Hattuşa gibi yerlerde de karşımıza çıkmakta olup koruma anlamı yüklenmiştir. Korumanın yanında gücün de temsilcisi olan aslanın (Ersoy 2007, 245-247), belki de en önemli özelliği gözetim hissini veren hayvanlardan biri olmasıdır. Aslanlı kapıdan geçen kişilerin artık gözetlendiği olgusu oluşturulmuş, içeride bulunan hayvanlarla bu his pekiştirilmiş olabilir. Bütün bunları kapsayan ve destekleyici mahiyetteki unsur ise tapınağı meydana getiren "T" biçimindeki dikili taşlardır. İlahi ataların bir yansıması olması olan bu taşlar, dönemin muhafızlarını³ yani gözcülerini temsil etmektedir (Collins 2019, 366).

Tapınak ve inanç merkezlerinin dışında gözetimin gerçekleştirileceği, insanları toplu olarak yönlendirebilecek ve kontrol altına alabilecek en önemli yerlerin başında şehirler ve kaleler gelmektedir.

İnsanlar, çevresinden emin olmak, güven içinde yaşamak ve kontrolü sağlamak için her dönemde kendilerini, ailelerini, yiyecekleri korumak amacıyla yaşadıkları yerin etrafını duvarlarla çevirmişlerdir. Daha sonra diğer topluluklarla birlikte yaşamak zorunda kalması sebebiyle yerleşim yerleri kurarak etrafını surlarla çevirip kaleler veya kale görünümünde şehirler kurmuşlardır (Boran 2001, 1). İnşa edilen her bir kale ve şehir, insanları yönlendirmenin, kontrol altına almanın, gözetimi gerçekleştirmenin en etkin yoludur.

Stratejik yerlerde inşa edilen kalelerin, tarihleri, malzemesi, boyutları, burçları, içerisindeki nüfus ve surların kalınlığı değişse de hepsinin kuruluş amacındaki düşünce aynıdır. Düşmanı dışarıda tutmak, içeride huzur ve güvenliği sağlamaktır.

³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Andrew Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, İstanbul 2019.

2001’de Rod Lurie yönetmenliğinde gösterime giren Last Castle (Son Kale) filminin girişindeki şu kelimeler aslında kalenin kuruluşunu ve amacını yansıtan en iyi düşünceler arasındadır.

“Bir kaleye bakın, herhangi bir kaleye, şimdi de onu kale yapan unsurları düşünün. 1000 yıldır değişmemişlerdir. Bir, konum. Göz alabildiğine geniş bir alana hâkim bir yüksek bir konum. İki, koruma: Cephede saldırıya karşı koyabilecek kadar güçlü, kocaman duvarlar. Üç, bir garnizon: Öldürmek için eğitilmiş ve buna istekli adamlar. Dört, bir bayrak. Adamlarına “Siz askersiniz, bu da bayrağımız” dersin. Onlara “Bayrağımızı kimse ele geçiremez” dersin. Sonra onu herkes görsün diye bayrağı göndere çekersin. İşte sana bir kale...”

Asırlar boyunca yüzlerce belki de binlerce kale inşa edilmesinin asıl amacı, bulunduğu bölgenin gözetimini-kontrolünü ve güvenliği sağlamaktır. Bunun içinde bölgenin topoğrafik yapısından faydalanılarak hâkim ve en güvenli yerler seçilmektedir. Bu nedenle kale plan tipleri farklılıklar gösterebilir. Panoptikon Hapishane plan şemasında inşa edilen, Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Koy Kırılğan Kale, form itibarıyla verilebilecek en güzel örnektir (Akın 1990, 23) (**Çizim 4**). Ancak kalelerde sadece form değil, altında yatan felsefenin uygulanışı önemli olduğu için kalede gözetim nasıl sağlanır onu değerlendirmek gerekir. Öncelikle kalenin bölgeye hâkim bir yere inşa edilmesi yukarıdaki tanımda da değindiğimiz gibi *“Göz alabildiğine geniş bir alana hâkim bir yüksek bir konum”* gözetimin belki de en önemli bölümüdür. Geniş bir alana hâkimiyeti avantaj haline getirecek unsur ise dışarıyı gözetlemede kullanılan, surlar üzerindeki gözetleme kuleleridir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu kuleler gözetimin temel parçalarındandır. Bir diğer parça ise hem kulelerde, hem kale içerisinde, hem burçlarda hem de giriş kapılarında bulunan askerlerdir. Görevli askerler, saydığımız bu mimari öğeler sayesinde gözetleme yapmaktadır.

Kulede bulunacak bir kişi, dışarda oluşabilecek tehlikelerden haberdar olabilir. Bu uygulama aslında içerisi içinde önemlidir. Kaleyi komuta eden kişinin içeride de kontrolü sağlamalıdır. Bu ise yine yüksek bir konumda bulunan bir asker ile gerçekleştirilmekte, ayrıca kale içerisinde bulunan dar sokaklarla sağladığı düşünülmektedir. Sokakların dar olması oradan geçecek insanların sayısını düşürmekte, insanları bir hizaya sokmakta ve kabiliyet alanlarını kısıtlamaktadır. Anadolu’da karşımıza çıkan sokakların dar olarak tasarlanmasının asıl nedeni belki de gözetim olabilir.

Nüfus arttıkça, kalelerin içerisine sığmayan insanlar, etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmişlerdir. Kurulan şehirler hem yaşayan halkı hem ticareti hem de dışarıdan gelen düşmanı gözetim altında tutmaya yöneliktir. Bu tasarım içerisinde şehrin kurulacağı topografya, kalelerde olduğu gibi önemlidir. Coğrafi konumdan sonra şehrin tasarımında dış güvenliği sağlayacak yüksek ve sağlam sur duvarları, iç bölümün kontrolü kolaylaştıracak yollar, sokaklar ve binaların yerleştirilme biçimi panoptikonu etkileyecek etmenlerdir. Tarihsel süreç içerisinde bu tanımlamalara uyan önemli örnek ise Bağdat Şehri’dir.

Abbasiler döneminde, Halife Cafer el-Mansur tarafından dairesel planda, 762 yılında inşasına başlanılan Bağdat şehri (Medinetü’s Selam) (Hasan 1987, 195-197), 766 yılında bitirilerek Abbasilerin başkenti olmuştur (Ed-Dûri 1991, 426, Yiğit 2008, 40) (**Çizim5**) (**Foto.2**).

Halife Mansur, şehrin yeri ile ilgili yapmış olduğu tespitleri ise manidardı; *“Dicle ile Fırat arasında bulunan bu bölge dünyanın en önemli ticaret merkezi olma özelliğini taşımaktadır. Zira, Vâsıt, Basra Übülle, Fars, Umman, Yemâme, Bahreyn ve diğer yerlerden gelerek Dicle boyunca gidecek olan gemiler burada demirleyecektir. Aynı şekilde Musul, Diyâru Rebia, Azerbaycan ve Ermeniyeye’den gelip Dicle boyunca aşağı yol alan gemilerle, Diyâru Mudar, Rakka, Şam bölgelerin, Mısır ve Mağrib’ten gelerek Fırat’tan aşağı doğru giden gemiler çeşitli ticaret ürünlerini getirecek ve yüklerini Bağdat’a boşaltacaklardır. Yine burası Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinden gelenlerin bir dinlenme yeri olacaktır. Gerçekten dünyanın en güzel şehri olacaktır”* (Yüksel 2010, 8). Halifenin bu sözleri bölgenin ticari olarak kesişim noktasında bulunacağını ve kontrol merkezi olacağını bir göstergesidir.

Dairesel plan şemasında tasarlanan Bağdat şehrinin etrafı sur duvarlarıyla çevrilerek büyük bir

kale görünümü kazanmıştır. Bununla beraber şehre girişi sağlayan kapılar üzerinde hem şehri hem de şehrin dışını gözetlemek amacıyla inşa edilen kuleler bulunmaktadır. Şehri ikiye bölen, iki yolun kesiştiği noktaya ise halifenin sarayı konumlandırılmıştır. Bu planın seçilmesin en önemli nedeni ise merkezde bulunan sarayın, şehrin her tarafına eşit uzaklıkta olması ve kolay kontrol edilip korunmasını sağlamaktır (Ed-Dûri 1991, 426-427).

Bağdat'ın kuruluşundan sonra bölgeyi ziyarete gelen Bizans İmparatoru'nun elçisi, şehir hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Şehrin mükemmelliğinden bahseden elçi, çarşıların, şehrin içinde olmasının zafiyet oluşturacağını ve kontrolün sağlanamayacağını halifeye iletmiştir. Bu uyarılar neticesinde el-Mansur gerekli tedbirleri almıştır (El-Bağdadi 1931, 80, Yüksel 2010, 9).

Şehir plan şemasının, Panoptikon Hapishanesi ile benzerliği dikkat çekicidir. Hapishanenin merkezinde bulunan kulenin yerini, şehirde saray alırken, gözetimi kolaylaştıran plan şeması olmuştur. İslam'ın halifesi olan Mansur, büyük bir kale olarak kurdurttuğu bu şehirle, içeri ve dışarı arasındaki kontrolü, güvenliği sağlamış hem bölgeyi hem de insanları gözetim altında tutmuş ve yönlendirmiştir.

Bu plan şeması ilk defa Bağdat'ta uygulanmamıştır. Öncesinde Türkmenistan'da Daşlı'de, İran'da Darabgird ve Firuzabad kentlerinde de görülmektedir (Akın 1990, 12-19).

Abbasilerden bir diğer örnek ise Samerra Şehri'dir. Bağdat'ın 100 km. kuzeyinde, Dicle Nehri'nin kıyısında 836-892 yılları arasında Halife Mu'tasım Billah tarafından kurulmuştur (Demirci 2009, 70).

Samerra'nın harap olması nedeniyle planı ve görüntüsü ile ilgili bir veri bulunmamaktadır. Ancak, kaynaklardaki ibarelerden Samerra'nın altı büyük ana cadde üzerine kurulmuş olduğunu, içerisinde sarayların, kamu binalarının, üst düzey bürokrat evlerinin, çarşıların ve camilerin (Demirci 2009, 70) yer aldığı bilinmektedir. Bağdat'tan daha büyük boyutlarda ele alınan şehrin panoptik yönü ise kurulma amacındadır. Kaynaklarda geçen bilgiler ışığında Türklerden oluşan grubun, şehir hayatına uyum sağlayamaması, Bağdat halkı ile olan kavgaları, sokaklardaki taşkınlıklar ve hatta ölümler, şehrin huzurunu bozmaktadır. Böyle bir şey de şehir içerisinde karmaşaya neden olmakta ve kontrolsüzlüklere sebebiyet vermektedir (Demirci 2009, 70, Kök 2003, 7, Topuz 2011, 83-112, Creswell 1958, 259-260). Bu sebeple Halife hem Bağdat şehrindeki kargaşayı önlemek hem de Türkleri gözetim altında tutmak için Samerra'yı inşa ettirmiştir.

Şehrin plan şeması yuvarlak olmamasına, kaynaklarda gözetim ya da kontrol altında tutmak gibi bir yaklaşım görülmemesine karşılık, kuruluş amacının bu yönde olduğu açıktır. Ayrıca, Samerra Ulu Camii'nin malviye tipindeki minaresi, asli görevinin dışında gözletleme kulesi olarak kullanılmış olması muhakkaktır. Samerra'nın kurulmasıyla Halife, insanlara yeni bir hizmet sunarken insanları nasıl yönlendirildiğini ve kontrol altında tuttuğunu görebiliriz.

Şehirler dışında, ülke sınırları içerisinde belki de gözetimi sağlayacak en önemli mimari eserler kervansaray/hanlardır. Kervansaraylar, kitabelerde ve kaynaklarda ribat olarak da geçmektedir. Sınırlarda inşa edilen, içerisinde ordu ve binek hayvanların konakladığı ribatlar, yüksek, kalın beden duvarları, gözcü kuleleriyle kalevari bir görüntüye sahip olup stratejik askeri harekâtlar için oldukça önemlidir (Akalin 2002, 299-302).

IX. yüzyılın sonlarında ribatların işlevi değişerek ticaret yolu üzerinde inşa edilen kervansaraylara dönüşmüştür. XII. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu, milletlerarası ticaretin merkezi olmuştur. Selçuklu'nun yöneticileri de Anadolu'daki ticaret yolları üzerine kervansaraylar inşa ettirerek hem yolları, hem de ticareti gözetim altına almıştır (**Harita 1**). Öncelikle Selçuklu, tüccarlara Anadolu topraklarına girdiklerinden itibaren mallarına güvence vermiştir (Turan 1988, 121-137). Daha sonra yolcuların konaklayacakları ve ihtiyaçlarını karşılayacakları bu abidevi eserlerle de kişilere üç gün ücretsiz (Akalin 2002, 299-302) kalma hakkını tanımıştır. Böylelikle ticaret yapanları bu yapılarda kalmaya yönlendirmiştir (**Foto 3**). Selçuklu'nun bu hamlesi, ticareti yapanların çıkarlarına uygun gibi

görünmesine karşılık, bu mimari yapılara yönlendirilerek hem ticaretin yol güzergâhlarını, hem ürünleri, hem de tüccarları gözetim altına alarak devletin çıkarları gözetilmiş ve insanlar yönlendirilmiştir.

Gücün bir tezahürü olan panoptikonun bir zorunluluktan doğmuş olduğu da düşünebilir. Üç kıtaya hükmetmiş olan devletlerin bu felsefeyi, hâkimi altında olanlara hissettirmeleri gerekmektedir. Buradan yola çıkarak hapisanede benzer bir uygulamayla Osmanlı'da karşılaşılmaktadır. Osmanlı Devletinde, Divan-ı Hümayun'un düzenlendiği odayı, üstten izlenecek şekilde tasarlanan demir parmaklıklı ve siyah perdeli (Tehlike Penceresi) köşke Kasr-ı Adl ismi verilmekteydi. Burada tıpkı kuledeki nöbetçinin varlığı bilinmediği gibi padişah da hiçbir şekilde görülmemektedir. Vezirler orada bir padişahın olup olmadığını bilmediği için sürekli gözetim altında tutulduğunu düşünerek çalışmalarını titizlik ve ciddiyetle gerçekleştirmiştir (Ortaylı 2007, 52-77) **(Foto. 4)**.

Sanatta panoptikonun uygulanış yöntemlerinden birisi de semboller olup bunun öncülüğünü "göz" üstlenmektedir.

Görme işlevini üstlenen göz, insan vücudunun hayati organlarından. Bu bağlamda gözetimi gerçekleştiren en eski örnek belki de Mısır'da karşımıza çıkan "Horus'un Gözü'dür" **(Foto. 5)**. Simgesi şahin kanatlı, güneş yuvarlağı olan Horus'un Gözü (Tanrının gözü bağlamında), Mısır tapınaklarında yer almıştır (Champdor 2006, 19). Göz, vicdanın gözünden hiçbir şeyin kaçamayacağını, insanın iç dünyasının yaşamın her yönünde var olduğunu ve her davranışın gözetlendiğini, hiçbir şeyi gözden kaçırmayan merhametsiz yargıcın keskin bakışını sembolize etmektedir. Vicdanın gözü sürekli açık olduğu için güneş ve ay Horus'un Gözünü temsil etmektedir (Güneş tanrısı Ra'nın gözü olarak da nitelendirilir) (Kurhan, Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah 1994, 25, Kurhan, Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re 1993, 7). Güneş ve ay nöbetleşerek sürekli olarak insanlar üzerindedir. Bunun en önemli yansıması, firavunun tahta geçtiğinde adaletin simgesi olan Horus'un Gözüyle izlendiğine inanmasıdır (Özdel 2012, 26).

Gözetleme unsuru gerek iyi ve koruyucu amaçla gerekse tam tersi bir anlayışta tezahür etsin bunu her medeniyette görebiliriz. Bunlardan birisi de, inancın hâkim olduğu Türklerdir.

Eski Türk devletlerinde hanedanlığın başına geçecek olan kişi "Kut" anlayışı ile belirlenmiştir. Bu sisteme göre başa geçecek olan kağanın gücü ve yetkilerinin Gök Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktadır (Arslan 2011, 102). Bu sebeple halk her zaman bu yöneticilere itaat etmiş, tanrının kağan aracılığıyla kendilerini gözetlediğini düşünerek hayatını ona göre şekillendirmiştir.

Türkler 'de gözetimin hissedildiği bir diğer unsur atalar kültü inancıdır. Bu inanca göre ataların ruhlarının yaşadığına, toplumla ilişkisinin devam ettiğine ve bir takım mistik güçleri olduğuna inanılmaktadır. İnançtan dolayı atalar için keçeden, paçavralardan, ağaç kabuğundan, hayvan derilerinden atalarını temsilen semboller yapılmakta ve "töz" adı verilen bu figürleri duvarlara veya çadırlara asarak, onlar tarafından sürekli gözetildiğini veya korunduğunu düşünmektedir. Toplumun veya aile bireyinin sadece inanç olarak onun varlığına inanması, onun tarafından sürekli korunduğunu ve gözetlendiğini hissetmesi önemlidir (Güngör 2002, 264, Çoruhlu 1999, 53-54) **(Foto 8)**.

Gözetimi gerçekleştiren göz, resim ve heykel sanatında karşılaşılmaktadır. Bunun en önemli örneği, kilise kubbelerinin ortasına veya apsis yarım kubbesinin içerisine yerleştirilen İsa'dır. Kariye Kilisesi'nin kubbesinde bulunan İsa'nın, gözlerinin aşağıda bulunan insanlara çevirdiğini görebiliriz. Aynı şekilde Hristiyanların ibadet için yöneldikleri apsise de İsa'nın yerleştirilmesi ve gözlerinin ibadet edenlere doğru bakması, gelenlerin sürekli gözetlendiğinin bir göstergesi olarak tanımlanmaktadır **(Foto. 6)** (Bentham 2008, 101). İsa dışında kiliselerdeki mimari anlayışın da gözetlenme konusunda etkili olduğu düşünülebilir. Katedrallerin ve kiliselerin azametli yükselişi, insanlara bu hissiyatı verebilir. Nitekim Ortadokslar için kilise, İsa'nın bedeninin temsilidir (Bentham 2008, 100).

Hristiyanlıktan sonra İslam dünyasında bunun nasıl uygulandığı merakı doğmuştur. Her ne

kadar inanç bağlamında benzer bir fikir yatmasa da psikolojik olarak aynı düşüncenin varlığı bilinmektedir. Sembol bakımından gözetimi, İslam mimarisine önemli eserler katan Emeviler'de (661-750) görebiliriz. Birçok saray inşa eden Emeviler, yapılarını, güçlü ve yüksek duvarlara sahip, korunaklı, kalevari bir mimaride tasarlamışlardır. Filistin'de bulunan, 724-743 yıllarında Halife A. bin Hişam tarafından yaptırılan⁴ (Behrens-Abuouseif 1997, 14) Hırbet'el Mefcer bunlardan birisidir (Beksac 1998, 326).

Dikdörtgen bir planda düzenlenen yapı; saray, cami, hamam ve çeşitli birimlerden oluşmaktadır (**Çizim 6**). Hırbet'el Mefcer mimarisinin dışında süslemeleri ile dikkat çekicidir (Sivrioğlu 2013, 201-202). Sarayın girişinde uzun bir friz içerisinde verilen ve Roma etkisinin hissedildiği rölyeflerin hepsi farklı yüz hatlarına sahiptir. Abartılı bir göz şemasına sahip olan figürlerin saraya girenleri izlemekte ve onlara sürekli gözetildiği hissini aşılamaktadır (Sivrioğlu 2013, 201). Halifenin veya korumalarının olmadığı bir yerde bile gücün tezahürü olan figürler, saraya gelenlere gözetildiği mesajını vermektedir (**Foto. 7**).

Gözün anlam bulduğu bir başka örnek, Pablo Picasso'nun 1937 tarihli "Guernica" tablosudur. Ressam, tabloda Alman bombardımanı altında kalan Guernica kasabasındaki yaşanan dramı yansıtmıştır (Javier Barrallo 2011, 215-222). Picasso, tablo üzerinde çalışırken şu ifadeleri dile getirmiştir: *"İspanya'nın mücadelesi, insanlara, özgürlüğe yapılan saldırıya karşıdır. Ressam olarak hayatım boyunca sürekli sanatın ölümüne karşı durmaya çalıştım. Benim gericilikle ve ölümle anlaşıma içinde olduğumu kim bir an için bile olsa düşünebilir? Üzerinde çalıştığım ve Guernica ismini vereceğim resimde ve son zamanlardaki tüm eserlerimde, İspanya'yı acı ve ölüm okyanusuna batıran askeri sınıfa duyduğum nefreti açıkça göstermekteyim"* (Theguardian 2018).

Guernica'da Kübist üslupta yerleştirilmiş olan öğelerin acılarını ve feryatlarını başarıyla karşı tarafa hissettiren Picasso, figürlerin üzerine bir ışık yerleştirmiştir. Burada dikkat çeken öğe ise ampulün dışını çevreleyen göz ve onun figürler üzerine yayılışıdır. Eserin ilk çizimlerinde, bu ışığın geçirdiği evreleri görmek mümkündür (Javier Barrallo 2011, 215-222) (**Foto. 9**). İlk olarak güneş olan bu ışık daha sonra göze dönüşmüştür. İkisinin de anlamı aynıdır. Tabloda olan biten bütün kargaşayı, zulmü ve acıyı izleyen, buna müsaade eden kişi iktidardır. Ölenlerin ve acı çekenlerin hiçbir şeyden haberleri yoktur. Ancak göz sembolü olayın farklı bir yönüne ışık tutarak, gücün her şeyi izlediğini ifade etmektedir (**Foto 10**).

SONUÇ

Toplumların ıslahı için 1795'de inşa edilen hapishane plan şeması ve altında yatan felsefe bütün dünyayı etkilemiştir. Bu etki, olayın başlangıç aşamasından günümüze çok farklı anlamlar kazanarak gelmiş ve artık gücün vazgeçilmezi olmuştur. Bununla birlikte gözetim sadece 1795 yılından çıkan bir hapishaneden ibaret olmadığını, bunun yeryüzündeki insanlığın ilk inanç merkezinden başlayarak süre geldiğini söylenebilir.

Her dönemin kendine ait olan teknolojisi ve yaşam şartları gözetimin şeklini, biçimini ve uygulanış tarzını değiştirmiştir. Panoptikonu, Sanat Tarihi açısından değerlendirdiğimizde ise iki farklı başlık ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi mimari eserler ve plan formları, ikincisi ise inanç ve sembollerdir.

İncelemeye alınan yapılar arasındaki Göbeklitepe, Koy Kırılğan Kale, Bağdat Şehri plan açısından öne çıkan örneklerdir. Bu yapılar dışında yuvarlak planın uygulandığı birçok inanç merkezini de görmek mümkündür. Yuvarlak planın tercih edilmesinin en önemli nedeni hiç şüphesiz sağlamlığı olup iç ve dış arasındaki kontrolün kolay bir şekilde sağlanmasına olanak tanınmasıdır. Ayrıca planın bir

⁴ Bazı araştırmacılar, yapının ve mimari dekorasyonunun Halife II. Velid tarafından (743-744) yapıldığını bildirir.

merkez noktaya sahip olması ve oraya yönetim biriminin yerleştirilmesi (Bağdat örneği) dikkat çekicidir. Ancak bütün mimari eserleri bu planda inşa etmek mümkün değildir. Aynı felsefeyi taşıyan ancak farklı plan tiplerinde olan yapıları da görebiliriz. Samerra Şehri, kaleler, kervansaraylar, saraylar ve kilise yapıları bunlardan bazılarıdır.

Samerra Şehrinin kuruluş amacının doğrudan kontrol ve gözetim altına almak olduğu söylenebilir. Bunun dışında inşa edilen kaleler, farklı plan tiplerinde olsa da aslında en önemli gözetim merkezidir. Çünkü, kalelerin kuruluş amaçlarından birisi de içeriği ve dışarıyı gözetlemek, kontrol altında tutmaktır. Devletlerin gücü ve sınırları arttıkça dönemin şartlarına göre hem yaşadıkları sarayda hem çevresinde hem de devletin en önemli gelir kaynağı olan ticarete panoptikonu gerçekleştirmesi gerekmektedir. Nitekim inşa edilen bütün yapılar birer sanat eseri olarak görülse de onlar, ayrıca bu amaca hizmet eden bir parçadır. Bunu incelemeye aldığımız Selçuklu ve Osmanlı yapılarında da görebiliriz.

Mimari yapılarda şu husus ise gözden kaçırılmamalıdır. Bu eserler hiçbir zaman tek başlarına panoptikon için yeterli değildir. Gözetim amacına hizmet etmek için mutlaka hapisanedeki gibi gözetleyen bir kişinin olması veya onu temsil eden bir sembolün bulunması gerekmektedir. Nitekim ikinci grubu, gözetimin en önemli yansıtıcısı olan semboller oluşturmaktadır.

Her sembolün bir anlamı ve temsil ettiği bir güç veya bir kişi vardır. Göbeklitepe'den ele alarak başladığımız semboller her dönemde, her sanat eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bu semboller bazen tanrıların simgesi olurken, bazen de gücün bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Göbeklitepe'de yer alan sembolleri bunun en güzel örneğini göstermekte olup insanların bu simgeler ile gözetlendiği düşünülebilir. Ayrıca, Horus'un Gözü ve İsa'nın bedenini temsil eden kiliseler ve kilise kubbelerinde yer alan İsa, panoptikon için belki de en somut örneklerdir. Bu hususu Türklerin kut anlayışı ve tözlerinde de görebiliriz.

Tanrı ve inançlar dışında İmparatorun gücünün simgesi olan sembollerde vardır. Bunlar bazen Mefcer Sarayında olduğu gibi rölyeflerle gerçekleştirilirken bazen de gücün simgesi olan hayvan figürleriyle elde edilmiştir. Aslan ve kartal bu kapsamda olup güç denildiğinde, yüklenmesi gereken bir vasıf olarak gözetimin de eklenmesi gerektiği düşünülmelidir.

Son olarak gözetimin karşılıklı olduğunu unutulmamalıdır. Sinoptikon olarak isimlendirilen ve çoğunluğun azınlığı gözetlediği bir olgu olan bu terimin de sanatsal yönünün değerlendirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şebnem, "Kervansaray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2002, 299-302.
- Akın, Günekut. *Asya Merkezi Mekân Geleneği*, Ankara, 1990.
- Arsalan, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu-Bilig", *Sosyoloji Konferansları*, 2011, 100-111.
- Behrens-Abuouseif, Doris, "The Lion Gazelle Mosaic at Khirbat al-Mafjar", *Muqarnas*, 1997, 11-18.
- Bektaş, Engin, "Hırbetü'l-Mefcer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1998, 326-327.
- Bentham, Jeremy, vd. *Panoptikon Gözün İktidarı*, İstanbul, 2008.
- Boran, Ali. *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara, 2001.
- Champdor, Albert. *Mısır'ın Ölümler Kitabı*, (Çeviren Suat Tahsuğ). 2006.
- Cirlot, Juan Eduardo. *A Dictionary of Symbols*, Çeviren Jack Sage. London, 1971.
- Collins, Andrew. *Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu*, İstanbul 2019.
- Creswell, K.A.C. *Early Muslim Architecture*, 1958.
- Çoban, Barış, "Yeni Panoptikon, Gözün İktidarı ve Facebook", *Yeditepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2009, 1-18.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul, 1999.

- Demirci, Mustafa, "Sâmerrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2009, 70-71.
- Ed-Dûri, Abdülaziz, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1991, 425-433.
- El-Bağdadi, El-Hatib, *Târîhu Bağdad*, Kahire, 1931.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi*, (Çeviren Mustafa Ünal), Konya, 2005.
- Ersoy, Necmettin. *Semboller ve Yorumları*, İstanbul, 2007.
- Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*, (Çeviren M. Ali Kılıçbay), Ankara, 2017.
- Furlong, Gillian, "Designs for a Panopticon Prison by Jeremy Bentham Section of an Inspection Hause: Plan of Houses of Inspection: Section Plan", *Treasures from UCL*, 2015, 136-139.
- Güngör, Harun, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, 264.
- Hasan, Hasan İbrahim. *İslam Tarihi*, (Çeviren İsmail Yiğit), İstanbul, 1987.
- Javier Barrallo, Santiago Sanchez Beitia, "Guernica", *Bridges: Mathematics, Music, Art, Architecture, Culture*, 2011, 215-222.
- King, Lyall, "Informatin, Society and the Panopticon", *The Western Journal of Graduate Research*, 2001, 40-50.
- Kök, Bahattin, "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, 1-42.
- Kurhan, Mürüvvet, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", *Belleten*, 1993, 1-25.
- Kurhan, Mürüvvet, "Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah", *Belleten*, 1994, 1-27.
- merriam-webster. 25 6 2017. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cult>.
- Ortaylı, İlber, *Mekânlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, İstanbul, 2007.
- Özalp, Hasan, "İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne söyler?", *Bilimname*, 2016, 59-74.
- Özdel, Gizem, "Foucault Bağlamında İktidarın Görünmezliği ve Panoptikon ve İktidarın Gözü Göstergeleri", *The Turkish Online Journal of Desing, Art and Communication*, 2012, 22-29.
- Ritzer, G. *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, (Çeviren Şen Süer Kaya), Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Schimmel, Annemarie, *Sayıların Gizemi*, (Çeviren Mustafa Küpüşoğlu), İstanbul, 2000.
- Schmidt, Klaus, "Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavation with a special focus on sculptures and high relief", *Documenta Praehistorica*, 2010, 239-256.
- , *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, (Çeviren Rüstem Aslan), İstanbul, 2007.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre, "Emevi Saray Tezyinatında Kullanılan Antik Figürleri", *History Studies*, 2013, 191-205.
- Sönmez, Barbaros, "Gözetim Toplumunun Günümüz Tüketim Dinamikleri Bağlamında Yorumlanması", *Selçuk İletişim Dergisi*, 2016, 262-284.
- Tezcan, Mahmut, *Kültürel Antropoloji*. Ankara, 1996.
- Theguardian*. 25 06 2018. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2006/apr/29/arts.visualarts>.
- Topuz, Hatice Kübra, "Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi", *İstem*, 2011, 83-112.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1988.
- Yiğit, İsmail, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 2008, 39-54.
- Yüksel, Ahmet Turan, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve İlişkileri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, 7-20.

EKLER

Çizim 1: Panoptikon Hapishanesinin Planı (François Victor Tochon)

Çizim 2: Hapishanenin Kesiti (Philip Steadman)

Çizim 3: Göbeklitepe (Pinterest)

Foto. 1: Tilki Kabartması (Schmidt)

Çizim 4: Koy Kırılğan Kale (Gölkut Akın)

Çizim 5: Bağdat Şehri Planı (balkansdmim.blogspot.com)

Foto. 2: Bağdat Şehri (tech-worm.com)

475

Harita 1: Anadolu Selçuklu Ticaret Yolları ve Kervansarayları (B. Yıldırım)

Foto. 3: Aksaray Sultan Hanı (Bekiroğlu Restorasyon)

Foto. 4: Topkapı, Kasr-ı Adl (S. Engul)

Foto. 5: Horus'un Gözü (antiksirlar.com)

Foto. 6: Kariye Müzesi, İsa Mozaîği (kariyemuzesi.gov.tr)

Çizim 6: Hirbet'el Mefcer Sarayı (Archnet)

Foto. 7: Saraydaki Rölyefler ([alamy.com](https://www.alamy.com))

Foto. 8: Töz (Çoruhlu)

Foto. 9: Guernica'daki Göz (Javier Barrallo - Santiago Sánchez-Beitia)

Foto. 10: Guernica Tablosu (Javier Barrallo & Santiago Sánchez-Beitia)